

УДК 821.161.2

ГЕНДЕРНИЙ КОД У ПРОЗІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Ольга Подлісецька, канд. філол. наук, доц.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
podlisecka@ukr.net

Стаття присвячена осмисленню наскрізного гендерного коду прози Лесі Українки, спрямованого на руйнування патріархальних канонів реалістичного письма. У статті досліджується проза Лесі Українки з позицій гендерного аналізу, проаналізована точка зору письменниці, яка у своїх оповіданнях демонструє загальне уявлення про жінку та місце жінки у суспільстві. Акцентовано увагу і на проблематичності феміністичного дискурсу в українському літературознавстві протягом ХХ — поч. ХХІ ст.

Ключові слова: жіноча проза, гендерний код, новий тип героя.

Справжньою *terra incognita* літературознавства є прозові твори Лесі Українки, де, як і у драмах, вона пропонує жінку як альтернативного героя. Жіноче письмо взагалі не досліджене в українському літературознавстві, а особливо не досліджена проза Лесі Українки — це та частина її творчості, яка чомусь відходить на другий план. Починаючи з 1976 р., коли вийшла перша монографія Л. Кулінської «Проза Лесі Українки», літературознавці в рецепції прозового доробку письменниці обмежувались поодинокими статтями. Мирослава Крупка період в українській літературі к. ХІХ — поч. ХХ ст. визначає як культурний жіночий ренесанс. На той час зрушення у феміністському дискурсі вже були істотні, але вони входили у свідомість складними шляхами. На мистецьку арену виходить численна плеяда письменниць: Євгенія Ярошинська, Грицько Григоренко, Наталя Кобринська, Дніпрова Чайка, Катря Гриневичева, Любов Яновська, Людмила Старицька-Черняхівська та ін. Але справжніми, глибокими руйнівницями патріархального усталеного погляду на жінку були Леся Українка та Ольга Кобилянська: «Той факт, що саме дві жінки пробували зруйнувати панівну ідеологію у сфері культури, не здається випадковим. Так само не здається випадковим, що серед їхніх опонентів, серед тих, хто сприйняли модернізм, інтелектуалізм, європеїзм з пересторогою, упередженням чи повним запереченням, були майже виключно чоловіки» [12, с. 69] (відома негативна рецепція на прозові твори письменниць з боку М. Павлика, І. Франка, С. Єфремова.

О. Забужко з гіркотою зауважує, що «довший час цю прозу поведося розглядати як такий собі факультативний доважок до її доробку поетеси, і майже ніколи, до піонерської спроби В. Агеєвої («Поетеса зламу століть». — *О. П.*) — як початки української жіночої психологічної прози, з недемонстративною, але від того не менш сильною й істинно новаторською «гендерною маркованістю» на всіх рівнях, від дискурсивних стратегій до тем і сюжетів» [6, с. 513]. Показово, що літературознавці-чоловіки і зараз не визнають доцільності досліджень гендерного спрямування творчості письменниці (виняток становить Роман Веретельник [3], який «виступив піонером феміністичного «лесезнавства») [6]. Так, фемінізм Лесі Українки далеко не однозначний, він «підтекстовий» і, можливо, це і дає підстави Я. Поліщуку вважати, що «запрограмованість провідними феміністичними ідеями» робить висновки В. Агеєвої про Лесю Українку «неглибокими і нецікавими» [13], а Л. Скупейку взагалі заперечити фемінізм письменниці: «Не можна запідозрити «жінок Косач» у захопленні фемінізмом і тоді, коли мовиться безпосередньо про жіночий рух» [14, с. 41]. І ще до «Блакитної троянди» (1896), яка «засвідчила серйозність і зрілість феміністичних переконань авторки» [2, с. 54], Леся Українка ще з 1888 року в оповіданнях окреслює гендерну проблематику. І якщо героїні-інтелектуалки драм були ігноровані критикою («Нові жінки Лесі Українки, в силу того, що вони зодягнені в історичні костюми, zostалися майже не поміченими» [1, с. 437]), то героїні її прози, можна припустити, взагалі залишилися не сприйнятими критиками всерйоз. Вже давно назріла потреба переглянути прозу Лесі Українки у літературознавчо-гендерному дискурсі. Гендерною літературною теорією та критикою в українській літературі зацікавились В. Агеєва, С. Павличко, Т. Гундорова, О. Забужко. Їхні підходи базуються на засадах американської й французької школи (Елейн Шовалтер, Аннет Колодна, Юлія Крістева та ін). Проза Лесі Українки зацікавила нас з боку гендерного аналізу, який, «зміщуючи акценти на індивідуально-психологічну проблематику, враховуючи часто не визнані суспільством чи панівною патріархальною ідеологією погляди, дає змогу відчитувати різні рівні художнього тексту, враховуючи різні ціннісні орієнтації» [1, с. 426]. В контексті української літератури і зокрема жіночого письма зламу віків феміністичне стало синонімом модерного. Жінки-письменниці цього переломного часу не тільки відкинули, зруйнували патріархальні образи імпер-

сональних жінок, які домінували у національній культурі XIX століття, але й зруйнували міф про жіночу пасивність, слабкість та про одвічну чоловічу активність.

В першій монографії, присвяченій прозі Лесі Українки (1976), авторка «єдиним твором, у якому знайшовся відгомін модного у той час жіночого руху», називає повість «Жаль» [11, с. 31]. Звичайно, в епоху соцреалізму це твердження не видається дивним, хоча вже у 1890-х роках письменниця активно порушує такі модерністські теми, як теми жіночої дружби, незалежності жінки тощо. Відлуння «модного» феміністського руху можна знайти у кожному оповіданні Лесі Українки, щоправда, авторська інтерпретація цього руху закодована та міститься у підтексті. Леся Українка всіляко відмежовувалась від декларативності феміністичних постулатів, навіть відверто засуджувала «жіночий сепаратизм», завжди виступала проти будь-яких ідеологічних доктрин (релігійних, гендерних тощо). Неявність, недокументованість «руху» і дає підстави чоловікам-літературознавцям твердити про відсутність феміністичної позиції у Лесі Українки. Якщо вірити поверховим доказам непричетності письменниці до гендерного руху, то докази ці можна знайти у замовчуванні критики не те, що фемінізму, але і факту повноцінної художньої вартості прози Лесі Українки. У листах, де вона всіляко відхрещувалась від участі у суто жіночих виданнях: «І така се вже вузьенька річечка, ці жіночі видання. Коли ж кому і так судилось не глибоко та не широко плавати, то не хочеться позбавляти себе остатньої волі. А гадаю, що англічанки не такими річками виплили в море» [15, с. 342], — так пише Леся Українка М. Павлику. Але феміністська позиція Лесі Українки була особлива, незалежна, вона яскраво постає у її листуванні з М. Драгомановим, О. Маковеєм та М. Павликом, не кажучи вже про наявність гендерного коду у творах (тут він присутній більше у підтексті). Жіноча незалежність у творах, листах, поглядах Лесі Українки дійсно відрізняється від позиції галицьких письменниць Н. Кобринської, О. Кобилянської та ін. Протягом усього листування письменниця з подивом згадуватиме про «образу» Н. Кобринської через небажання Лесі Українки долучатись до публікацій в окремих жіночих виданнях.

Гендерний код Лесі Українки постає чи не в кожному оповіданні. Зокрема, О. Забужко зазначає, що з огляду на актуалізацію теми «мезальянсу» повість «Жаль» варто прочитувати «у приналежно-

му історичному контексті — як документ із життя жіноцтва вищих класів імперії напередодні її занепаду» [6, с. 390]. Леся Українка яскраво вимальовує стереотипний жіночий підхід до вибору свого місця в житті («Пізно», «Розмова», «Над морем»), меркантильність, легковажність оточуючих її жінок. Звернувшись до листів, бачимо в них підтвердження цього: «Дивує мене Людя (йдеться про доньку М. П. Старицького. — *О. П.*), їй Богу, я не можу зрозуміти такої психології, що вибрати чоловіка собі так як шапку, або черевики, се вже щось не по нашій культурі!» [16, с. 380], в іншому листі, описує свою сусідку на лікуванні у Ялті «курсистку-фельдшерлицю» («на курси попала здається більше згаряча ніж «по призванію») [16, с. 469]. Зусилля героїнь оповідань Лесі Українки спрямовані на матеріальну «винагороду» в одруженні, звісно, така героїня змальована з певною іронією, чого немає в драмах, які знаменуються появою нового типу героя.

Героїні Лесі Українки, за спостереженнями М. Крупки, «орієнтуються на презентацію власної світоглядної позиції не шляхом заперечення чоловічої, а через взаємодоповнення» [10, с. 16]. За традиційними стереотипними уявленнями, які, ймовірно, викристалізувались з загальної картини феміністської прози, жіночі образи в оповіданнях Лесі Українки (за аналогією до її драм) — це сильні, вольові жінки, які зуміли протистояти традиційним патріархальним устоям. Але аналіз її оповідань демонструє протилежне.

Відомо, що інтерпретація твору можлива, якщо реципієнт розуміє культурний код, який, за переконаннями С. Кочерги, «багато в чому визначається «національним образом світу» автора та його відображенням культурного середовища» [9, с. 13]. Спробуємо наблизитись до розуміння того культурного коду, який міститься в оповіданнях Лесі Українки. В українському літературознавстві звикли порівнювати «жіноче питання» у трактуванні Лесі Українки та О. Кобилянської, її сучасниці та подруги. Маючи спільний погляд на багато питань, у цьому питанні письменниці мали різні погляди, і однією з причин якраз є культурне середовище: «Лесі вдома, на Україні, було взагалі важко зрозуміти, що це воно таке — галицький фемінізм. В «українській» жіночій ідентичності історично панує свобода поведінки і рівність з другою статтю. Жіноча незалежність була такою органічною частиною Лесиною життя, що навіть не потребувала доведення» [8, с. 82], — пише Н. Зборовська. І виховання, і переконання, і літерату-

ра, яку читали сучасниці, не ставили їх на один щабель боротьби за незалежність жінок. Тож як «феміністична авторка», Леся Українка в дійсності далеко попереду О. Кобилянської, чиє новаторство в цьому сенсі вимірюється все-таки насамперед «домашньою» українською міркою, і могла вражати хіба що загумінкову галицьку публіку», — переконана О. Забужко [6, с. 513].

Феміністські погляди письменниці глибоко ввібрані від незалежної, сильної матері, ілюстрацією до вдачі якої слугує спостереження Л. Захер-Мазоха: «Яким би дивовижним не було слов'янське життя на Сході, його найбільшою особливістю є стосунки чоловіка і жінки. Тут вони є прямою протилежністю Заходіві. Жінка стоїть тут вище від чоловіка. Вона перебуває у вирі життя і керує. Тут це природно. Тут немає слабкої статі. Жінка повсюдно стоїть з чоловіком на рівній нозі — вдома, у товаристві, у громадському житті» [7, с. 91]. Дослідниками неодноразово було зазначено ніцшеанські впливи на творчість Лесі Українки, хоча сама вона їх заперечувала. У підтексті її оповідань — віддзеркалення антиподу надлюдини, сильної, самодостатньої особистості. Леся Українка демонструє дихотомію «слабка жінка — слабкий чоловік». Але підтекст свідчить про прагнення до протилежного. О. Вісич звертає увагу на чоловіків-персонажів у прозі Лесі Українки: «Опосередковано зображені у прозі Лесі Українки і чоловічі образи (так, у «Розмові» постає образ чоловіка-літератора, бездарного журналіста. Так виникає мотив чоловічої нереалізованості)» [4, с. 85], в інших новелах персонажі-чоловіки — «жертви жіночого егоцентризму» [4, с. 86].

Ці жертви присутні у зображенні образів і в «Розмові», і в «Пізно», а в «Над морем» і Анатоль, і Алла Михайлівна тотожні у своєму лицемірстві й акторстві. Фемінізм Лесі Українки не має нічого спільного з «провінційним галицьким «емансипаторством» її сучасниць» [6, с. 379], оскільки її «прикладі для наслідування» — «королівни, грандеси (як не по крові, то «по духу») — жінки, свідомі своїх прав та вольностей «і готові їх боронити» [6, с. 379]. Плутанина у позиції Лесі Українки щодо фемінізму, на нашу думку, виникає саме через поверхову інтерпретацію її прози та епістолярію. Саме тут гендерний код Лесі Українки базується на загальнолюдських цінностях і широму нерозумінні у потребі розмежувати світ на «жіночий» та «чоловічий». Так, у листі до М. Драгоманова Леся Українка зауважує: «Як на мене, то я не розумію, що нового можна ще видумати в теорії до

квестії жіночої і що можна такого сказати не скучного про неї. Не скучно хіба, коли описуються факти з жіночого життя і розбирається жіноча психологія, у гарній формі та ще й з талантом, і то сепаратизм сей трохи смішнуватий» [15, с. 197]. В подальших листах письменниці широко дивуватиметься, що Н. Кобринська, якій вона висловить свої погляди, «прийняла се за велику герезію, бо щось нічого вже не пише до нас від того часу. Очевидно, що порозумітись ми не можем» [15, с. 197]. До О. Маковея 1894 р. Леся Українка з іронією, але і з вдячністю коментує різницю між галицькими та «українськими» критиками: «Видно, справді у вас в Галичині «жіноче питання» дуже в моді тепер, бо Ви раз у раз на його звертаєте. Навіть вибрали собі спеціальність «критика дівочих творів», — не можна сказати, щоб се була дуже широка спеціальність... От наші критики не такі лицарі і коли приходиться до діла, то ставлять в одну лінію і поетів, і поетес, і левіратів і літераток; не знаю, як хто, а я не раз казала їм за се спасибі» [15, с. 258].

Оповідання «Жаль» чи не найяскравіше, нарівні з драмами Лесі Українки, характеризує тему рабства. На думку дослідників драматургії Лесі Українки, «в основі фізичної свободи завжди лежить апріорна потреба вільного існування індивіда, не обмежена зовнішнім примусом» [5, с. 7]. Гендерний код прози Лесі Українки яскраво прочитується саме у дихотомії теми «рабство / свобода». Шанс бути вільною авторка дає чи не кожній своїй героїні, але, як бачимо, лише Софія з оповідання «Жаль» скористалась ним, хоча про те, що для самої Лесі Українки цей образ теж був неоднозначним, свідчить її зізнання листі до М. Павлика: «...Рідну дитину, та ще й першу, не так-то легко забити, як здається, а надто ще й те, що автор не зовсім розчарувався в своїй нещасливій і дурній Софії» [15, с. 91].

У прозі Лесі Українки провідним є мотив співчуття до чоловіка та сором за жінок, які часто є безвільними, апатичними, або ж самозакоханими особами, рабнями своїх уявлень. Зверхність, самозакоханість, огидливість притаманна чи не всім героїням-панночкам її оповідань. Якщо порівняти оповідання Лесі Українки з феміністичною прозою В. Вулф, у якій теж постає викривлене суспільство, то оповідання Лесі Українки, хоча й написані раніше і вперше торкаються нових тем (зокрема теми дівочої дружби-сестринництва та вперше розбудженої дівочої сексуальності), не зображують ображену жіночу свідомість (згадаймо Захер-Мазоха); навпаки, у Лесі Україн-

ки незрідка чоловіки ображені ставленням жінок. Те, що жертвами у Лесі Українки є чоловіки (Анатоль, за яким полює Алла Михайлівна («Над морем»), чоловік істеричної дружини («Враги»), поет, закоханий в актрису («Розмова»), Василько («Чашка»), свідчить про те, що у творах Лесі Українки постає викривлене, дисгармонійне суспільство, яке має викривлені уявлення про подружнє життя та щастя. Героїні — самозакохані жінки «в пошуках себе», біля яких, на жаль, слабкі чоловіки.

Наскрізний гендерний код у творах Лесі Українки спрямований на руйнування патріархальних канонів, але руйнування це здійснюється способом, протилежним методам, скажімо, О. Кобилянської. Леся Українка методом «від супротивного» демонструє примітивність, добровільне рабство та духовну вбогість жінок з «вищого світу», у підтексті оповідань викриваючи їх вади («Жаль», «Пізно», «Розмова», «Над морем», «Чашка»).

Письменниця, безперечно, вповні розкриває гендерний код не лише у драмах та поезії, але й у прозі, складними шляхами зрушуючи усталені уявлення панівного традиційно-патріархального погляду у суспільстві кінця ХІХ століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеєва В. Гендерна літературна теорія і критика / Віра Агеєва // Основи теорії гендеру: навчальний посібник. — К.: К.І.С., 2004. — С. 426–445.
2. Агеєва В. Поетеса зламу століть: Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації: монографія / Віра Агеєва. — К.: Либідь, 1999. — 264 с.
3. Веретельник Р. Фемінізм у драматургії Лесі Українки [Текст] : до 120-річчя з дня народження / Роман Веретельник // Сучасність : щомісячник незалежної думки. — 1991. — № 2 (358). — С. 29–37.
4. Вісич О. Чоловічі характери в прозі Лесі Українки / Олена Вісич // Неоромантичні обрії творчих пошуків Лесі Українки : збірник наукових праць. — Сімферополь: Світ, 2008. — С. 82–87.
5. Демська-Будзуляк Л. Драма свободи в модернізмі. Пророчі голоси драматургії Лесі Українки: монографія / Леся Демська-Будзуляк. — К.: Академ-видав, 2009. — 184 с.
6. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine. Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. — Видання друге, перероблене й доповнене. — К.: Комора, 2014. — 646 с.
7. Захер-Мазох Л. Вибрані твори / Леопольд Захер-Мазох. — Львів: Літопис, 2008. — 398 с.

8. Зборовська Н. Пришестя вічності / Ніла Зборовська. — К.: Факт, 2002. — 223 с.
9. Кочерга С. Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів: монографія / Світлана Кочерга. — Луцьк: ПВД «Твердиня», 2010. — 656 с.
10. Крупка М. Емансипація творчості в українській жіночій прозі кінця ХІХ — початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. філол. н. / Мирослава Крупка. — К., 2004. — 20 с.
11. Кулінська Л. П. Проза Лесі Українки / Л. П. Кулінська. — К.: Вища шк., 1976. — 165 с.
12. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі: монографія / Соломія Павличко. — 2-ге вид., перероб. і доп. — К.: Либідь, 1999. — 447 с.
13. Поліщук Я. Сексуальність як дискурс: маятник рухається? // Український гуманітарний огляд / Ярослав Поліщук. — К., 2000. — Вип. 4. — С.68–90.
14. Скупейко Л. Леся Українка і фемінізм (нефеміністичний погляд) / Лукаш Скупейко // Урок української. — 2000. — № 2. — С. 8.
15. Українка Леся. Листи: 1876–1897 / упорядкування Прокіп (Савчук) В.А.; передмова Агеєвої В. П. — К.: Комора, 2016. — 512 с.

ГЕНДЕРНЫЙ КОД В ПРОЗЕ ЛЕСИ УКРАИНКИ

Ольга Подлисецкая, канд. филол. наук, доц.

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Статья посвящена осмыслению гендерного кода, проходящего сквозь прозу Леси Украинки, направленного на разрушение патриархальных канонов реалистической литературы. В статье исследуется проза Леси Украинки с позиции гендерного анализа, проанализирована точка зрения писательницы, которая в своих рассказах демонстрирует общее представление о женщине и месте женщины в обществе. Акцентировано внимание и на проблематичности феминистического дискурса в украинском литературоведении на протяжении XX — начала XXI веков.

Ключевые слова: женская проза, гендерный код, новый тип героя.

GENDER CODE IN PROSE WORKS BY LESYA UKRAINKA

Olga Podlisetska, Senior Lecturer of Literary Theory and Comparative

Mechnikov Odessa National University

The given article is devoted to the comprehension of through gender code in prose works by Lesya Ukrainka, directed on destruction of patriarchal canons of realistic writing methods. In the article prose works by Lesya Ukrainka are probed from gender analysis point of view, there is analyzed attitude of the authoress, who in the short stories demonstrates her own general concept of a woman and her place in the society. The problematic of feministic discourse in Ukrainian literary criticism of the XXth — the beginning of the XXIst century is accentuated.

Lesya Ukrainka in her short stories outlines gender problems. There is a supposition that intellectual heroines in drama works were ignored by the criticism, and the heroines of prose works by the authoress generally have not been taken seriously by literary critics. The article is called forth by coming to a head necessity to revise the perception of prose works by Lesya Ukrainka from the point of view of literary criticism gender discourse. It is investigated, that in the context of Ukrainian literature and in particular womanish writing in the brink of ages 'feministic' became a synonym to 'modern'. Women-authoresses of this critical time did not just have cast aside and destroyed patriarchal images of impersonal women, which prevailed in the national culture of XIX century, but also have ruined the myth about womanish passivity, weakness, and eternal masculine activity.

Key words: womanish prose, gender code, new type of hero.

REFERENCES

1. Aggeeva, V. (2004), *Genderna literatura i critica* / [Gender literary theory and criticism], Osnovy teorii genderu, Kyiv, [in Ukrainian].
2. Aggeeva, V. (1999), Poetesa zlamu stolit': Tvorchist' Lesi Ukrayinky v postmoderniy interpretatsiyi: Monohrafiya, Libid, Kyiv, [in Ukrainian].
3. Veretel'nyk, R. (1991), *Feminizm u dramaturhiyi Lesi Ukrayinky [Tekst] : do 120-richchya z dnya narodzhennya*, Suchasnist: Shchomisyachnyk nezalezhnoyi dumky, vol. 2, pp. 29–37, Kyiv, [in Ukrainian].
4. Visich, O. (2008) Cholovichi kharaktery v prozi Lesi Ukrayinky // Neoromantychni obriyi tvorchykh poshukiv Lesi Ukrayinky, Svit, Simferopol, [in Ukrainian].
5. Demaska-Budzulyak, L. (2009) Drama svobody v modernizmi. Prorochi holosy dramaturhiyi Lesi Ukrayinky: monohrafiya, Akademvidav, Kyiv, [in Ukrainian].
6. Zabuzhko, O. (2014) Notre Dame d'Ukraine. Ukrayinka v konflikti mifolohiy, Komora, Kyiv, [in Ukrainian].
7. Zakher-Mazokh, L. (2008) Vybrani tvory, Litopys, Lviv, [in Ukrainian].
8. Zborovska, N. (2002) Pryshestyа vichnosti, Fact, Kyiv, [in Ukrainian].
9. Kocherha, S. (2010) Kul'turosofiya Lesi Ukrayinky. Semiotychnyy analiz tekstiv. Monohrafiya, Tverdinya, Luzk, [in Ukrainian].
10. Krupka, M. (2004) Emansypatsiya tvorchosti v ukrayins'kiy zhinochiy prozi kintsya XIX — pochatku XX st. Kyiv, [in Ukrainian].
11. Kulinska, L. (1976) Proza Lesi Ukrayinky, Vicha shkola, Kyiv, [in Ukrainian].
12. Pavlychko, S. (1999) Dyskurs modernizmu v ukrayinskiy literaturi: Monohrafiya, Libid, Kyiv, [in Ukrainian].
13. Polishchuk, Y. (2000) Seksual'nist' yak dyskurs mayatnyk rukhayet'sya? Ukrayins'kyy humanitarnyy ohlyad, vol. 4, pp. 68–90, Kyiv, [in Ukrainian].
14. Skupeyko, L. (2000) Lesya Ukrayinka i feminizm (nefeministychnyy pohlyad) // Urok ukrayinskoyi, vol. 2, p. 8, Kyiv, [in Ukrainian].
15. Ukrayinka, Lesya (2016) Lysty: 1876–1897, Komora, Kyiv, [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 15 червня 2017 р.